

بررسی و تحلیل درون‌مایه‌های اشعار رضوی

شاعران معاصر عرب

دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۲۱ پذیرش: ۱۳۹۸/۳/۲۰

حسین مهتدی^۱

چکیده

ادبیات متعهد یا «الأدب الملتزم» همواره مورد توجه شاعران معاصر عرب بوده است. یکی از موضوعاتی که شاعران معاصر عرب در اشعار خود به آن پرداخته‌اند اشعار رضوی است. شاعران روحانی معاصر عرب اهل بیت (علیهم‌السلام)، خود را به بیان حقایق و نشر فضایل این خاندان پاک موظف می‌دانند و در ایفای این رسالت، نهایت توان خود را به کار بسته‌اند و با معرفی نقش پیشوایی و طلایه‌دارانه امام رضا (علیه‌السلام) در میان مردم و بیان مظلومیت و ستمی که بر ایشان رفته بود، بهترین استفاده‌ها را از هنر شعر برده‌اند. درون‌مایه‌های اشعار رضوی این شاعران به دو قسمت مدایح و مرثیه‌ها تقسیم می‌شود. مدایح رضوی مدایحی صادقانه و برآمده از عواطف و به دور از تکسب است و به موضوعاتی مانند جنبه‌های معنوی امام رضا (علیه‌السلام)، توسل و موضوع زیارت می‌پردازد و از پرداختن به توصیفات ظاهری امام رضا (علیه‌السلام) در این اشعار اجتناب شده و همچنین مرثیه‌های آنان نیز اشعاری بدون تکلف است. در مرثیه‌ها نیز موضوعاتی مانند چگونگی شهادت آن حضرت و بیان خیانت‌های مأمون و غربت امام رضا (علیه‌السلام) توجه شاعران را به خود جلب کرده است. شاعران معاصر عرب برای بیان این اغراض از عناصر طبیعی همچون ستارگان، خورشید، دریا و صور بلاغی همچون تشبیه و استعاره و تضاد بهره می‌برند؛ همچنین از حوادث و رویدادهای تاریخی کمک می‌گیرند. از ویژگی‌های مهم اشعار رضوی اقتباس از آیات قرآن کریم و روایات است و این که مدایح و مرثیه‌های این شاعران برخلاف دیگر شاعران به دور از نسیب و غزل است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا (علیه‌السلام)، ادبیات متعهد، شعر معاصر عرب، شعر رضوی، مدح و رثا.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه خلیج فارس: mohtadi@pgu.ac.ir

۱. مقدمه

اشعاری که دربارهٔ اهل بیت (علیهم‌السلام) سروده شده است در ادب فارسی در زمرهٔ «ادبیات متعهد» و در ادب عربی نیز در «الأدب الملتزم» قرار دارد. «شعر دینی به طور عام و مدایح مذهبی به طور خاص، تأثیری شگرف و قابل اعتنا در روح و جان مخاطبان حقیقی شعر گزارده و وسیله‌ای بوده است برای ترویج اعتقادات و مفاهیم والای انسانی و ایمانی، به طوری که اثری که اشعار تعلیمی، دینی، اخلاقی و اجتماعی در اذهان مستعد دارند، نمی‌توان انکار کرد؛ همین نکته است که سرّ پیدایش این گونه اشعار را توجیه کرده و توسعه آن‌ها را ناگزیر می‌ساخته است» (زرین کوب، ۱۳۶۳: ۱۱۳). از همین رو مدح و رثای اهل بیت همواره مورد توجه شاعران بوده است و با زبان هنرمندانه خود اشعار زیادی را در این باره سروده‌اند. در این میان امام رضا (علیه‌السلام) از آن‌جا که با فشار مأمون مجبور به هجرت از سرزمین آبا و اجدادی خود در مدینه به خراسان شد و به «غریب الغرباء» شهرت یافته، مورد توجه شاعران عرب گردیده است. شاعران معاصر عرب نیز که برای زیارت آن امام رئوف به مشهد مشرف می‌شدند با دیدن انبوه زائران آن حضرت زبان به مدح و رثایش می‌گشودند و با بیان مناقب آن حضرت، سعی در زنده نگه داشتن یاد او داشتند. از آن‌جا که دورهٔ نهضت شعر عرب از حمله فرانسه به مصر در سال ۱۲۱۳ قمری شروع می‌شود و تاکنون نیز ادامه دارد، نگارنده نیز در این مقاله فقط اشعار شاعران این دوره را بررسی کرده است. جستار حاضر تلاش می‌کند، مدایح و مرثیه‌های شاعران معاصر عرب را که در ستایش و سوگ امام رضا (علیه‌السلام) سروده‌اند، با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و استقرایی بررسی کند.

۲. سؤالات تحقیق

نگارنده در این مقاله برآن است تا به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱. مهم‌ترین درون‌مایه‌های اشعار رضوی در شعر شاعران معاصر عرب چیست؟

۲. مدایح و مرثیه‌های شاعران رضوی چه تفاوتی با دیگر شاعران دارد؟

۳. شاعران معاصر عرب در توسلات خود چه درخواست‌هایی از امام رضا علیه السلام داشته‌اند؟

۳. پیشینه تحقیق

با تحقیق در منابع متعدد، به آثاری درباره اشعار رضوی دست یافتیم که عبارتند از:

۱. چناری و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «سیمای امام رضا علیه السلام در آینه شعر دعبل خزاعی و نظیری نیشابوری» به بررسی تطبیقی سیمای امام رضا علیه السلام در شعر شاعر عرب یعنی دعبل خزاعی شاعر دوره اول عباسی و شاعری فارسی زبان یعنی نظیری نیشابوری (متوفی ۱۰۲۱ ق) پرداخته‌اند و هیچ اشاره‌ای به شعر شاعران معاصر عرب نکرده‌اند؛ ۲. فلاح (۱۳۹۰) در مقاله کوتاه خود با عنوان «سیمای امام رضا علیه السلام در اشعار شعرای شیعی معاصرش» هیچ اشاره‌ای به اشعار شاعران معاصر عرب نکرده است؛ ۳. شهرکی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «خوانش رابطه بینامتنی شعر رضوی معاصر و قرآن» به بررسی روابط بینامتنی شعر رضوی در اشعار شاعران معاصر فارسی و قرآن کریم پرداخته‌اند؛ ۴. یلمه‌ها و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی تطبیقی مدایح رضوی در شعر عربی و فارسی از ابتدا تا پایان قرن دهم» به بررسی تطبیقی مدایح رضوی در شعر عربی و فارسی از ابتدا تا پایان قرن دهم پرداخته‌اند و هیچ اشاره‌ای به شاعران معاصر عرب نکرده‌اند؛ همان‌طور که مشخص شد از آن‌جا که این مقالات به بررسی مدح و رثای امام رضا علیه السلام در شعر شاعران معاصر عرب نپرداخته‌اند؛ به همین خاطر ضرورت ایجاب می‌کند که پژوهشی مستقل درباره مدح و رثای امام رضا علیه السلام در شعر شاعران معاصر عرب انجام گیرد؛ بنابراین این مقاله در نوع خود نخستین اثری است که در این زمینه نگاشته می‌شود.

۴. چارچوب نظری پژوهش

اشعار رضوی را با توجه به موضوع آن به دو دسته مدح و رثا می‌توان تقسیم کرد. مدح به معنی ستایش کردن و ستودن خصلت‌ها و صفات نیک کسی است و «شعر مدحی ستایشی است که شاعر از ممدوح خود می‌کند و ضمن آن سجایای اخلاقی وی را برمی‌شمرد و از رفتار و موفقیت‌های او تمجید می‌کند و زبان به بزرگداشت او می‌گشاید» (رزمجو، ۱۳۷۴: ۳۹). شعر مدحی به دو دسته مدح تکسبی و مدح صادقانه تقسیم می‌شود. شاعر در مدح تکسبی به دنبال گرفتن صله و پول از ممدوح است مانند اشعاری که در مدح پادشاهان سروده می‌شود؛ ولی در مدح صادقانه اشعار برآمده از احساس و عاطفه صادقانه شاعر نسبت به ممدوح خود است که مدایح شاعران رضوی نیز این‌گونه است. «رثا در شعر عربی به بیان شرایط روحی، ابراز تحسّر و ناراحتی بر مرده، گریه بر فضایل و مناقب وی برای به‌تصویر کشیدن احساسات درونی او در برابر مرگ، اطلاق می‌شود» (انصاری، ۱۳۸۹: ۳۸). رثا باید ساده و برآمده از احساسات شاعر باشد. «در رثا قلب و فکر شاعر تحت تأثیر حادثه قرار گرفته، جوشش احساسات لطیف و خالص در درون او گره از زبانش می‌گشاید و شعری برخاسته از عمق جان که بازتاب غم و اندوه اوست، بر زبانش جاری می‌شود. این بدان معناست که شاعر در مرثیه از هرگونه بازی با کلمات و صنعت‌پردازی‌های متکلفانه به دور است» (همان: ۴۰)، زرین کوب در این باره می‌گوید: «زبان در مرثیه باید ساده باشد و بی‌تکلف، از آن رو که تکلف و صنعت به طبیعی بودن احساسی که مضمون مرثیه است، لطمه می‌زند. اهمیت این نکته تا جایی است که این بی‌تکلفی اگر به سنت‌های قدیم ادبی هم لطمه وارد آورد، باک نیست، به شرط آن که تأثیرش را در نفوس قوی‌تر کرده باشد» (زرین کوب، ۱۳۶۳: ۱۴۴).

مدایح شاعران ادبیات متعهد مدایحی صادقانه و رثای آنان نیز بدون بدون تکلف و برآمده از احساسات صادقانه آنان است و برخلاف شاعران دیگر که مدایح و رثاهای خود را عموماً با نسیب و غزل آغاز می‌کنند این دسته از شاعران از آوردن نسیب در مقدمه اشعار خود اجتناب می‌کنند. حال به بررسی درون‌مایه‌های اشعار رضوی شاعران معاصر عرب می‌پردازیم.

۵. مدایح رضوی شاعران معاصر عرب

مدایح رضوی شاعران معاصر عرب از نوع مدایح صادقانه و برآمده از عواطف و احساسات شاعران است و شامل بررسی شخصیت معنوی امام رضا (علیه السلام) و توسل و موضوع زیارت است. شاعران معاصر عرب در هر یک از این موضوعات ارادت قلبی خود را به آن حضرت با زبانی ادیبانه به تصویر می‌کشند.

۵-۱. شخصیت معنوی امام رضا (علیه السلام)

شاعران معاصر عرب ضمن اشاره به ناتوانی عقل بشری برای درک مقام امام رضا (علیه السلام) در بیان شخصیت معنوی آن حضرت به نسب پاک ایشان، بخش و کرم، مظهر حق تعالی، مخزن اسرار الهی، امامت ایشان و ... اشاره می‌کنند.

عبد الصمد بن محمد باقر الخامنئی (متوفی ۱۳۱۱ ق) درباره شخصیت معنوی امام رضا (علیه السلام) چنین می‌سراید:

۱. أبا حسنٍ فی ذاتک العقل حیرانٌ

فیالیت شعری ما لوصفک عنوانٌ

۲. لَعَمْرُكَ إِنِّي فِي ثَنَائِكَ عَاجِزٌ

وہا أنا أقوى الناس قولاً ولساناً

۳. عَدَوَاتِ لِدَاتِ الْوَاجِبِ الْحَقِّ مُظْهِراً

فما سرّ أن يحوى وجودك أمكاناً

۴. على الملائم القدسي فضلتُمواوها

لشيعتكم فضلٌ عليهم وزجحاناً

۵. وَأَرَا حُكْمَ نُورٍ بَسِيطٍ حَقِيقَةً

تُشَخِّصُ مِنْكُمْ لِلتَّمَاثِرِ أَبْدَانُ

۶. وَصِبْتُكَ التَّقْوَى وَشِمْثُكَ الْهُدَى

وَعَادَتُكَ الْجَدْوَى وَفَعْلُكَ إِحْسَانُ

۷. وَفِيضُكَ مَا الْغَبْرَاءُ مِيدَانُ جَرِيهِ

لَهُ عَرَصَةٌ خَضْرَاءُ مَجْرَى وَمِيدَانُ

(الخامنئی، ۱۴۱۴ ق: ۵-۴۴)

۱. ای ابا الحسن عقل از درک کنه ذات تو سرگردان است، ای کاش می دانستم وصف تو چه عنوانی دارد؛ ۲. به جانت سوگند که من از ثنای تو عاجز هستم؛ درحالی که من از نظر سخن و زبان از همه مردم تواناتر هستم؛ ۳. توبه مظهر ذات خدا تبدیل شده‌ای پس چه سزای است که مکان‌ها وجودت را در برگرفته‌اند؛ ۴. بر ملا قدسی برتری یافته‌اید و اینچنین شیعه شما بر آنان فضل و برتری دارند؛ ۵. روح‌های شما حقیقتاً نور روشنی است که از نور شما بدن‌ها از یکدیگر تشخیص داده می‌شود؛ ۶. سفارش تو تقوی است و خلق و خوی تو هدایت است و عادت تو بخشش است و کار تو نیکی کردن است؛ ۷. زمین میدان مسابقه برای فضل تو نیست؛ بلکه آسمان‌ها میدان هم‌وردی توست.

از نگاه شاعر، امام رضا (علیه السلام) از چنان مقامی برخوردار است که عقل از درک آن عاجز است. شاعر امام رضا (علیه السلام) را مظهر ذات حق تعالی می‌داند و از نگاه او اهل بیت نور حقیقی هستند. شاعر تقوی و هدایت و بخشش و نیکی را از مهم‌ترین خصال معنوی آن حضرت می‌داند و معتقد است که آن حضرت چنان بخشنده است که ایشان را با آدمیان نمی‌توان مقایسه کرد؛ بلکه شایسته است با افلاکیان مقایسه شوند. یکی از ویژگی‌های امام رضا (علیه السلام) بخشش ایشان است. حضرت در این باره می‌فرماید: «دارنده نعمت، در آزمون بزرگی است؛ زیرا خدا حقوق خود را در نعمتی که به او داده واجب ساخته و به خدا سوگند

نعمت‌هایی از خداوند عز و جل نزد من است و من پیوسته از این بابت بیمناکم تا آن‌گاه که حقوقی را که خداوند بر من واجب ساخته است ادا کرده باشم» (فضل الله، ۱۳۷۷: ۴۶) بیت سوم به نکته فلسفی بسیار زیبایی اشاره می‌کند، شاعر در این بیت بیان می‌کند: در عجبم تو که تجلی و مظهر خدای لا مکان هستی چگونه در مکانی و مکان تو را در برگرفته است، گویا نامحدود و نامتناهی در متناهی حلول کرده و جای گرفته است.

الجِشِّي القِطِيفِي (متوفی ۱۳۷۶ ق) نیز در این باره می‌سراید:

۱. للرضافي العلام مقام عظيم

طائر الفكرِ حوله لا يحوم

۲. ورثَ المجدَ من أب بعد جد

ونماه بعد الكريم كريم

۳. زينته في سماء المعالي تجلوا

مثل ما زانت السماء النجوم

(الجِشِّي القِطِيفِي، ۲۰۰۳ م: ۳۱۲)

۱. رضا در بزرگواری مقامی بزرگ دارد و پرنده فکر در اطراف او نمی چرخد؛ ۲. مجد را از پدری بعد از جدی به ارث برد و نسبش بعد از کریم، کریم است؛ ۳. زینتی در آسمان بلند درخشید همان‌طور که ستارگان آسمان را زینت دادند.

الجِشِّي نیز همچون عبد الصمد الخامنئي مقام امام رضا (علیه السلام) را فراتر از درک عقل بشری می‌داند. او نیز به جایگاه خانوادگی آن حضرت اشاره و بیان می‌کند که امام بزرگی را از اجداد کریمش به ارث برده‌اند. شاعر در ادامه از صنعت تشبیه بهره می‌برد امام را به ستارگانی تشبیه می‌کند که باعث نورانی شدن آسمان می‌شوند. همان‌طور که نور ستارگان به همه مردم می‌رسد، امام نیز مایه رحمت برای همه مردم است. شاعر در

ادامه می‌سرایید:

۱. ظهرت فيك آيةُ الرَّحْمَنِ

فَسَرْتِ فِي عَوَالِمِ الْإِمْكَانِ

۲. عالمًا إثرَ عالمٍ فيه قد قمتَ

إمامًا تدعو إلى الإيمانِ

۳. فَشُقِّي مَن شُقِّي بِإِنْكَارِهِ الْأَمْرَ

وَفَارَ السَّعِيدَ بِالْإِذْعَانِ

۴. أَنْتَ بَابُ الْإِلَهِ فِي الْخَلْقِ مَن لَمْ

يَأْتَهُ مِنْهُ آبٌ بِالْحَرَمَانِ

(همان: ۳۱۲)

۱. نشانه‌ی خدای رحمان در تو آشکار و این نشانه‌ی خدا در سراسر هستی منتشر شد؛
 ۲. عالمی بعد از عالمی که تو در آن به عنوان امام بر خاستی در حالی که به سوی ایمان دعوت می‌کنی؛
 ۳. پس کسی که گرفتار انکار دستور او شد بدبخت است و کسی که اذعان به امامت او کند پیروز و خوشبخت است؛
 ۴. تو در خدا در میان خلق هستی هرکس از آن وارد نشود با محرومیت برگشت.

شاعر امام رضا (علیه السلام) را آیت و نشانه‌ی خدای متعال در روی زمین می‌داند؛ به همین خاطر او را امامی می‌داند که مردم را به ایمان به خدا دعوت می‌کند او معتقد است که هرکس منکر امامت آن حضرت باشد بدبخت و زیان دیده است و هرکس اذعان به امامت آن حضرت داشته باشد رستگار می‌شود. او معتقد است که شرط پذیرش توحید در گرو پذیرش امامت ائمه است؛ به همین خاطر امام را در ورود به توحید می‌داند که هرکس از پذیرش امامت امام سرباز زند ناامید و محروم می‌شود. بیت آخر اشاره به این حدیث

دارد که امام رضا (علیه السلام) می‌فرماید: «كَلِمَةٌ لِإِلَهِ إِلَّا لِلَّهِ حِصْنِي فَمَنْ قَالَهَا دَخَلَ حِصْنِي وَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي لَكِنْ بِشَرْطِهَا وَشَرْطِهَا وَأَنَا مِنْ شَرْطِهَا» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۳۵) خدا می‌گوید گفتن «لا اله الا الله» دژ جاودانی من است و هرکس آن را بگوید وارد دژ من می‌گردد و هرکس وارد دژ من شد از عذاب من ایمن می‌گردد؛ ولی به شرطی و شروطی که من از شروط آن هستم. «اقرار به توحید در صورتی ایمن بخش و نجات آفرین است که دیگر شرایط به آن ضمیمه گردد و یکی از شرایط، آن است که بشر از حکومت معصوم کنار نرود و حکومت معصوم را کاملاً بپذیرد و در حقیقت، امام مسئله ولایت و حکومت معصوم را تکمیل کننده توحید می‌داند؛ زیرا در غیر این صورت حکومت طاغوت‌ها سبب می‌شود که همان توحید نیز از میان برو» (سبحانی، بی‌تا: ۱۸۵).

احمد الوائلی (متوفی ۱۴۲۴ ق) نیز به عظمت اجداد امام رضا (علیه السلام) اشاره می‌کند و در این زمینه می‌سراید:

۱. یا بن أصلاب من أعز رجال

و ابن أرحام من أعف نساء

۲. یا بن بیت به هابط جبریل

ومحراب شید الأنبياء

(الوائلی، ۲۰۰۷ م: ۱۵۳)

۱. ای پسر صلب‌های قوی‌ترین مردان و ای پسر رحم‌های عقیف‌ترین زنان؛ ۲. ای پسر خانه‌ای که جبرئیل در آن فرود آمد و محراب سرور پیامبران است.

شاعر در این ابیات به خانواده‌ای که امام رضا (علیه السلام) در آن پرورش یافته است و به عظمت و پاکی اجداد پدری و مادری آن حضرت اشاره می‌کند و اجداد او را بهترین مردان و بهترین زنان می‌داند. در زیارت اربعین و زیارت وارث نیز به این موضوع اشاره شده است: «أَشْهَدُ أَنَّكَ كُنْتَ نُورًا فِي الْأَصْلَابِ الشَّامِخَةِ وَالْأَرْحَامِ الْمُطَهَّرَةِ» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۱۱۳) در بیت

دوم شاعر اشاره دارد که امام رضا علیه السلام در خانواده‌ای پرورش یافته است که جبرئیل در آن نازل شده و خاتم پیامبران در آن نماز گزارده است.

شیخ علی بن شیخ حسن البلادی البحرانی القدیحی القطیفی (متوفی ۱۳۴۰ ق) در توصیف خصال امام رضا علیه السلام به پاکی آن حضرت از هر گونه آلودگی اشاره می‌کند و در این باره می‌سراید:

۱. فائنه من کرام طاهرين لقد

صفا ذواتهم الباری وزکاهها

۲. وأذهب الرجس عنهم لا یلمّ بهم

عیب ونقص وحاشاه وحاشاهها

۳. وإنهم فلك نوح فاز را کبها

وخاب تارکها والنار یصلاها

(الخفاف، ۱۴۳۱ ق: ۹۵)

۱. او از گرمی‌ترین پاکان است خداوند ذاتشان را پاک گردانیده است؛ ۲. ناپاکی را از آنان برده است و هرگز هیچ عیب و نقصی به آنان نمی‌رسد؛ ۳. آنان همچون کشتی نوح هستند که هر کس سوار آن شود رستگار می‌شود و هر کس آن را ترک کند ناامید و وارد آتش می‌شود.

شاعر در بیت اول و دوم بر پاکی امام رضا علیه السلام و ائمه اطهار تأکید می‌کند و آنان را از هر پلیدی پاک و مبرا می‌داند و عبارت «أذهب الرجس عنهم» اشاره به این آیه قرآن دارد: «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب، ۳۳) و بیت آخر نیز به این حدیث شریف پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره دارد که می‌فرماید: «إِنَّمَا مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ، مَنْ دَخَلَهَا نَجِيَ، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲:

(۲۷)؛ مَثَل اهل بیت من در میان شما مانند کشتی نوح است، هر کس به این کشتی داخل شود نجات می‌یابد و هر کس از آن جا بماند، غرق می‌شود.

۵-۱-۱. استفاده از عناصر طبیعی برای توصیف مناقب امام رضا علیه السلام

ملا حسن بن الشیخ آل ماجد (متوفی ۱۴۰۳ ق) برای بیان مناقب امام رضا علیه السلام از عناصر طبیعی استفاده می‌کند:

۱. خراسان أضحت جنة الخلد إذ ثوی

بها من سما للفرقدین بسؤدد

۲. علی الرضا طود النهی سید الوزی

بنور هدهاه أضحت الخلق تهتدی

(ابن الشیخ آل ماجد، ۲۰۰۲ م: ۲۹۱)

۱. هنگامی که کسی که بر فرقدان (دو کوکب درخشان در دَبِ اصغر) برتری دارد در خراسان دفن شد آن جا به بهشت تبدیل شد؛ ۲. امام رضا علیه السلام کوه خرد و سرور مردم است و با نور هدایتش مردم هدایت می‌شوند.

در این ابیات شاعر برای بیان عظمت و برتری امام رضا علیه السلام از دو عنصر طبیعی (الفرقدین) و (طود) بهره می‌گیرد. شاعر امام را برتر از دو کوکب درخشان فرقدان معرفی می‌کند که با دفن شدن او در خراسان آن سرزمین به بهشت تبدیل شده است. ایشان کوه خرد و سرور مردم است که با نورش مردم هدایت می‌شوند. مقصود از «طود النهی» کثرت و بزرگی عقل آن حضرت است.

سید حیدر حلی (۱۳۰۴ ق) برای این که به بخشندگی زیاد امام اشاره کند از عناصر طبیعی کمک می‌گیرد و می‌سراید:

وَاسْتَقَلَّ الْبَحُورَ جُودًا فَأَجْرَى

مِنَ أَسَارِيرِ رَاحَتِيهِ بُحُورًا

(الحلی، ۲۰۱۱ م: ۲۴۱)

دریاه‌ها را از نظر بخشش اندک به حساب آورده است پس دریاهای [بخشش] را از میان خطوط دستانش جاری کرد.

شاعر در این بیت بخشندگی امام را از دریاهای بیشتر می‌داند؛ به طوری که دریاهای بخشش از انگشتان دستان او جاری می‌گردد.

پربسامدترین واژه‌های مربوط به شخصیت معنوی امام رضا علیه السلام در اشعار شاعران معاصر عرب

العقلُ حیرانُ	النورِ الإلهی	الواجبِ الحقِّ	المأی القدسی	فُضِّلْتُمَا	التقوی	الهُدی	الجَدوی
إحسانُ	فیضُکَ	أرواحُکُم نورٌ	خزانةُ أسرارِ	برهانُ	إمامًا	هابط جبریل	سید الأنبیاء
مقامٌ عظیمٌ	الکریم	زینة	آیةُ الرّحمنِ	فازُ	شقی	باب الإله	الحرمان
حجةُ الله	مولی البرایا	سید الکائنات	مظهر الإیمان	باب الرّجا	مبدأ فیض	ملك الدارین	علةُ الإیجاد
جنةُ الخلد	سید الوزی	طود النهی	هادی الأنام	إمام الوری	ربّ التقی	بحر العلم	بحر الحلم
بحر الحجی	تهدی	بحر العطایا	بحر الندی	خاب	بحر المواهب	سراة أماجد	النجوم الثواقب
أزکی قریشی	خیر العرب	وصی الرسول	سلیل المعالی	أشرف العالمین	رفیع الحسب	حمید السجایا	نور عین الرسول
کرام طاهرین	صفا	أذهب	الرجس	عیب	نقص	فلک نوح	شریف النسب
أشرقت	شمس	لا تغیب	فاز				

۲-۵. توسل

در کتاب «العين» درباره معنای توسل چنین آمده است: «وَسَلْتُ الی رَبِّی وسیلةً اُی عملتُ عملاً اُتَقَرَّبُ به اِلیه و تَوَسَّلْتُ اِلی فلان بکتاب او قَرَابَةً اُی تَقَرَّبْتُ به اِلیه» (العين، ۱۴۰۹ ق: ذیل ریشه و س ل) به سوی پروردگارم وسیله‌ای جست‌م یعنی عملی را انجام دادم که با آن به او تَقَرَّبُ جست‌م و نزدیک شدم. وقتی می‌گویم: به فلانی با کتابی یا به سبب خویشاوندی تَوَسَّلُ پیدا کردم، یعنی به آن وسیله به او نزدیک شدم و تَقَرَّبُ یافت‌م؛ «بنابراین، تَوَسَّلُ به معنای استفاده از چیزی برای تَقَرَّبُ به دیگری است و تَوَسَّلُ به پروردگار نیز به معنای استفاده از اموری مشروع برای تَقَرَّبُ به پروردگار است که با انجام کارهای نیک به او تَقَرَّبُ می‌جوئیم؛ اما تَوَسَّلُ به اولیای الهی به معنای شفیع قرار دادن آن‌ها نزد خداست، در واقع ماهیت تَوَسَّلُ با ماهیت [طلب] شفاعت یکی است... آن‌ها (اولیای الهی) در پیشگاه خدا برای کسی که به آن‌ها متوسَّل شده، شفاعت می‌کنند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۱۳) ابنِ جَبَّان از دانشمندان اهل سنت و عالم رجالی معروف می‌نویسد: «قبر علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در طوس کنار قبر هارون الرشید قرار گرفته و زیارتگاه معروفی است و من مکرر آن را زیارت کرده‌ام؛ سپس می‌افزاید: «در مدتی که من در طوس ساکن بودم، هر گاه مشکلی برایم پیش می‌آمد، قبر علی بن موسی الرضا (علیه السلام) را زیارت می‌کردم و (به برکت زیارت آن حضرت) رفع مشکلم را از خداوند طلب می‌کردم که در اسرع وقت خواسته‌ام به اجابت می‌رسید و گرفتاریم برطرف می‌شد؛ من این مسئله را بارها تجربه کرده‌ام» در پایان می‌گوید: «أما تَنَا اللّٰهَ علی محبّة المصطفى و أهل بيته صَلَّى اللّٰهَ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ» (ابنِ جَبَّان، ۱۳۹۳ ق، ج ۸: ۴۵۷) خداوند ما را با محبت مصطفی و خاندانش که درود خدا و سلامش بر آنان باد، بمیراند. یکی از درون‌مایه‌های شعر رضوی، توسل به امام رضا (علیه السلام) و شفاعت خواستن از وی برای روز قیامت است؛ چرا که برآوردن حاجات و نیازمندان از الطاف ائمه اطهار بوده است؛ به همین خاطر شاعران معاصر در توسل‌های خود برای خواسته‌های مادی و معنوی، امام رضا (علیه السلام) را واسطه میان خود و خدای متعال قرار می‌دهند.

گاهی اوقات شاعران برای اغراض مادی به امام رضا (علیه السلام) متوسل می‌شوند؛ همان‌طور

که احمد الوائلی (متوفی ۱۴۲۴ ق) در توسلات خود شفای بیماری و غرق شدن در نعمت را از امام رضا علیه السلام طلب می‌کند:

۱. حَمَلْتَنِي الْأَمَالَ نَحْوَكُ أَرْجُو

أَنْ تُذَادَ الضَّرَاءَ بِالضَّرَاءِ

۲. مُدَّ كَفَيْكَ يَا بِنَ فَاطِمَ وَامْسَحْ

عَنْقِي بِالشِّفَاءِ مِنْ كُلِّ دَاءِ

۳. وَتُتَكَّنْ هَذِهِ يَدٌ مِنْ أَيَادِي

عَمَّرْتَنِي بِالْفَضْلِ وَالْأَلَاءِ

(الوائلی: ۲۰۰۷م: ۱۵۳)

۱. آرزوها مرا به سمت تو کشاند امیدوارم که با راحتی سختی دفع شود؛ ۲. ای پسر فاطمه دستت را دراز کن و گردنم را لمس کن و مرا از هر دردی شفا ده؛ ۳. و این دست باید از دستانی باشد که با بخشش و نعمت‌ها مرا می‌پوشاند.

شاعر در این ابیات بیان می‌کند که او برای برآورده شدن آرزوهایش به امام رضا علیه السلام متوسل می‌شود و از آن حضرت می‌خواهد تا هم بیماری‌های او را شفا دهد و هم او را غرق در نعمت کند. از پیامبر روایت شده است: «سَتُدْفَنُ بَعْضُهُ مَنِّي بِأَرْضِ خِرَاسَانَ مَا زَارَهَا مَكْرُوبٌ إِلَّا نَفَسَ اللَّهُ كُرْبَتَهُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۵۵۷؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۵۸) به زودی پاره تن من در سرزمین خراسان دفن خواهد شد هیچ گرفتاری آن را زیارت نخواهد کرد؛ مگر این که خدا گرفتاری او را برطرف می‌کند. شاعر برای این که بتواند رضایت آن حضرت را بیشتر به خود جلب کند ایشان را با نام جده اش حضرت زهرا علیها السلام خطاب قرار می‌دهد (یا بن فاطمة). شاعر از آن جا به جایگاه و مقام والای امام رضا علیه السلام آگاه است؛ به همین خاطر در توسل خود به آن حضرت نیز شفای نه تنها یک بیماری بلکه شفای همه بیماری‌های خود را می‌خواهد (کُلِّ دَاءِ) و همچنین فعل «عَمَّرْتَنِي» دلالت بر این دارد که شاعر از امام

رضا علیه السلام می‌خواهد تا او را غرق در بخشش و نعمت‌ها کند.

شاعران در توسل‌های خود به خاک امام رضا علیه السلام نیز متوسل می‌شوند. شیخ سلمان بن احمد البحرانی (متوفی ۱۳۰۷ ق) در اشعار خود توصیه به بوسیدن خاک امام رضا علیه السلام برای تبرک می‌کند:

الشم الأرض بالشفاه ولا تخ

ش بلثم الأعتاب صرًا وبؤسا

(البلادی البحرانی، ۱۴۲۴ ق: ۴۲۹)

این زمین (خاک امام رضا علیه السلام) را با لبها بیوس و با بوسیدن آستانه‌ها از ضرر و بدبختی نترس.

شیخ احمد بن خلف آل عصفور (متولد ۱۳۴۵ ق) نیز درباره بوسیدن خاک امام رضا علیه السلام می‌سراید:

لثمتُ ثراكَ عندما بانَ بیریقُ

یرفرِفُ من بُعدِ علی القبة النورا

(آل عصفور، ۲۰۰۷ م: ۲۵)

هنگامی که پرچمی آشکار شد که از دور بر گنبد نورانی به اهتزاز درمی‌آمد، خاکت را بوسیدم.

البحرانی و آل عصفور در اشعار خود بوسیدن خاک بارگاه امام رضا علیه السلام را مایه شفا‌ی خود می‌دانند و البحرانی بیان می‌کند که در این زمینه نباید از سرزنش منکران این بوسیدن ترسید (لا تخش).

گاه شاعران در توسلات خود به امام رضا علیه السلام خواسته‌های معنوی دارند. آل عصفور در

اشعار خود برای رهایی از آتش جهنم به امام رضا علیه السلام متوسل می‌شود:

۱. قَصَدْتُ الرِّضَا مُتَقَلِّبًا بِالذَّنُوبِ

أُرِيدُ الْفِرَازَ مِنَ الْهَالِيَةِ

(همان: ۳۰)

۱. با بار سنگین گناه قصد امام رضا علیه السلام کردم و رهایی از آتش جهنم را از او می‌خواهم.

شاعر در این جا به امام رضا علیه السلام متوسل شده است و از او درخواست می‌کند برایش طلب مغفرت کند تا از آتش جهنم نجات یابد امام صادق علیه السلام نیز در همین زمینه به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «سَتُدْفَنُ بَعْضَةَ مَنِّي بِأَرْضِ خِرَاسَانَ لَا يَزُورُهَا مُؤْمِنٌ إِلَّا أَوْجَبَ اللَّهُ - عَزَّ وَجَلَّ - لَهُ الْجَنَّةَ وَ حَرَّمَ جَسَدَهُ عَلَى النَّارِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۵۵؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۴: ۵۵۵) به زودی پاره تن من در سرزمین خراسان دفن خواهد شد، هیچ مومنی او را زیارت نمی‌کند، مگر آن که خدای عزوجل بهشت را بر او واجب و جسدش را بر آتش حرام می‌گرداند. امام جواد علیه السلام نیز می‌فرماید: «إِنَّ بَيْنَ جَبَلِي طُوسَ قَبِيضَةَ قَبِضَتْ مِنَ الْجَنَّةِ مَنْ دَخَلَهَا كَانَ آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ النَّارِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۵۶) میان دو کوه طوس مشتکی از خاک بهشت نهاده شده است، هر که داخل آن شود، روز قیامت از آتش در امان خواهد بود؛ همچنین امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «فَمَنْ شَدَّ رَحْلَهُ إِلَى زِيَارَتِي اسْتَجِيبَ دَعَائِهِ وَغُفِرَ لَهُ ذَنْبُهُ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۵۴؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۴: ۵۶۲). در حدیثی از امام رضا علیه السلام روایت شده است: «أَلَا فَمَنْ زَارَنِي فِي غُرْبَتِي كُنْتُ أَنَا وَ أَبَايَ شَفَعَاءَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مَنْ كُنَّا شَفَعَاءَهُ نَجِي وَ لَوْ كَانَ عَلَيْهِ مِثْلُ وَزْرِ الثَّقَلَيْنِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۶۳؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۶۱۱) هر کس مرا با غربت و دوری سرایم زیارت کند، من و پدرانم روز قیامت شفیعان او خواهیم بود و کسی که ما شفیع او باشیم، اگر چه به اندازه جن و انس گناه داشته باشد، گناهان او بخشیده خواهد شد.

اشاره به امام زمان علیه السلام در اشعار رضوی، بیان‌کننده بخشی از زوایای اعتقادی شاعران است. آل‌عصفور در ابیاتی در توسلات خود از تأخیر ظهور امام زمان علیه السلام به امام رضا علیه السلام

شکوه می‌کند:

۱. ولقد قصدتُك سیدی من بلدةٍ

تشكو إليك فعالها وتقولُ

۲. هل صولة من أمرکم أو قولة

من عزمکم نحیی بها ونصولُ

۳. این المرجی منکم فی یومکم؟

فالخطبُ صعبٌ والعناءُ يطولُ

(آل عصفور، ۲۰۰۷م: ۴۰)

۱. ای سرور من از کشوری به سوی تو آمده‌ام که کارهایش به تو شکوه می‌کند و می‌گوید؛ ۲. آیا قدرتی از کار شما است یا گفتاری از اراده شما است تا با آن زندگی کنیم و حمله کنیم؟؛ ۳. آن مورد انتظار (امام زمان) شما کجاست؟ کار سخت است و رنج و سختی طولانی شده است.

شاعر در این ابیات با اشاره به گسترش سختی و مشکلات در زندگی مردم کشورش با استفاده از ادات استفهام (هل، این) از امام رضا (علیه السلام) درخواست می‌کند تا برای ظهور فرزندش امام زمان (علیه السلام) دعا کند؛ چرا که سختی‌ها طولانی شده است و مردم در رنج و سختی هستند. در اشعار رضوی، امام زمان (علیه السلام) بیش از آن که منتقم باشد، یک منجی است. آشفتگی اوضاع و ناامنی حاصل از فشار و ستم در جامعه، بی‌عدالتی، دین‌ستیزی و ... همواره عقیده به ظهور منجی را در میان مردم تشدید می‌کند. مردم امام عصر (علیه السلام) را پناهگاه خود در سختی‌ها یافته، از ستم‌های زمانه خسته شده و ملت‌مانه از امام رضا (علیه السلام) می‌خواهند برای ظهور امام زمان دعا کند و این همان چیزی است که بیت آخر به زیبایی به آن اشاره می‌کند.

پربسامدترین واژه‌های مربوط به توسل در اشعار شاعران معاصر عرب

الذّاء	الشّفاء	السّراء	الضّراء	وَجْهَهُمْ	جُدْتُمْ	الفضلُ	يَدِ الْأَمَالِ
الثم	جواركم المرضى	نظرة اللطف	لا تُخْلِنِي	بابك	عَمَرْتَنِي	الآلاء	كفّيك
المرجى	القبة النورا	مُثَقَّلًا بالذنوبِ	الرّضا	الهاوية	للعافية	ذخرا	ثراك
اذاب	قذى بصرى	امنن على	لا يخيب	فاقتى	شافعى	العناء	الخطبُ
الصفاء	عظيم النصب	دفع الكُرب	نائبات الزمان	تخلّصنى	هَبْ	أجرنى	أوهى

۳-۵. پاداش زیارت امام رضا (علیه السلام)

یکی از درون‌مایه‌های اشعار سروده شده دربارهٔ اهل بیت موضوع زیارت است. «اگر حتی یک روایت در فضیلت زیارت معصومان صادر نشده بود، ادب در برابر آنان، مؤمنان را وامی‌داشت تا به زیارت حرم‌های مطهرشان مشرف شوند و افزون بر عرض ارادت و شیفتگی خود از دریای معنویت بی‌بدیل و ناپیدا کرانهٔ آن‌ها، جرعه‌ها نوشند و روح خود را با نزدیک ساختن به آن ارواح بلند و بی‌نظیر شاداب سازند» (حسینی، ۱۳۸۶: ۲۰).

شیخ احمد خلف آل عصفور زیارت امام رضا (علیه السلام) را ذخیره‌ای برای آخرت خود می‌داند و در این باره می‌سراید:

حَثَّتْ رِكَابِي قاصداً لِرِحَابِ مَنْ

أريدُ به ذخراً وأرجوه للأخري

(آل عصفور، ۲۰۰۷ م: ۲۵)

مرکبم را به قصد زیارت حرم کسی که او را ذخیره‌ای برای خودم در آخرت می‌خواهم، به شتاب واداشتم.

عبد الصمد بن محمد باقر الخامنئی بهشت را پاداش زیارت امام رضا علیه السلام می‌داند و در این باره می‌سراید:

۱. أبا حسنٍ وابنَ الزَّكِيِّ مُحَمَّدٍ

وَمَنْ هُوَ لِلزَّوَارِ فِي الْحَشْرِ دِيَانُ

۲. رَجَوْتُ بِتَسْلِيمِي رِضَاءَكَ أَنَّهُ

رِضَاكَ بِتَسْلِيمِي مِنَ اللَّهِ رِضْوَانُ

(الخامنئی، ۱۴۱۴ ق: ۴۴)

۱. ای ابا حسن و ای پسر محمد، چه کسی پاداش دهنده زائران در قیامت است؟ ۲. با تسلیم شدنم رضایت تو را امید دارم، رضایت تو به تسلیم شدن من، از طرف خدا بهشت را به دنبال دارد.

الجِشِّي القَطِيفِي غفران و رضوان الهی را پاداش زائرین امام رضا علیه السلام می‌داند:

۱. وَأَرَادَ الْأَعْدَاءَ إِطْفَاءَ نَوْرِ

مِنْكَ قَدْ عَمَّ سَاحَةُ الْإِمْكَانِ
پیشانی‌مومسانی و مطالعات فرهنگی

۲. فَأَبَى اللَّهُ غَيْرَ إِتْمَامِ نَوْرِ
رتال جامع علوم انسانی

قَدْ تَجَلَّى بِهِ بِكُلِّ مَكَانٍ

۳. فَهِنِيئًا لِلزَّائِرِينَ مَقَامًا

هُوَ طُورُ الْغَفْرَانِ وَالرِّضْوَانِ

(الجِشِّي القَطِيفِي، ۲۰۰۳ م: ۳۱۴)

۱. دشمنان خواستند نوری از تو را خاموش کنند که تمام عالم وجود را فرا گرفته است؛

۲. خدا جز اتمام نور تو را نپذیرفت نوری که در هر جایی تجلی یافته است؛ ۳. پس گوارای زائرین مقامی باشد که گاه آمرزش است و گاه بهشت است.

عبد الصمد الخامنئی امام رضا علیه السلام را در روز قیامت برای زائرانش دیان (بسیار پاداش دهنده) معرفی می کند و در ادامه پاداش تسلیم شدن در برابر دستورات امام را رضوان الهی (بهشت) می داند. در حدیث از امام جواد علیه السلام روایت شده است: «صَمْنَتْ لِمَنْ زَارَ أَبِي بطوس عارِفًا بِحَقِّهِ الْجَنَّةَ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۵۶؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴: ۵۵۳) من ضامن بهشت برای کسی هستم که قبر پدرم را در طوس زیارت کند و حق او را بشناسد. الجِشِّي القَطِيفِي از غفران و بهشت به عنوان پاداش زائران امام رضا علیه السلام یاد می کند. امام جواد علیه السلام درباره پاداش زیارت قبر امام رضا علیه السلام می فرماید: «مَنْ زَارَ قَبْرَ أَبِي بطوسٍ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا تَأَخَّرَ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴: ۵۸۵؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۴: ۱۶۵؛ شعیری، ۱۳۶۳: ۳۲) هر کس قبر پدرم را در طوس زیارت کند، خدا گناهان گذشته و آینده اش را می آمرزد. امام رضا علیه السلام درباره ثواب زیارت قبر خودش می فرماید: «مَنْ زَارَنِي عَلَى بُعْدِ دَارِي وَ شَطَّ مَزَارِي أُتِيَتهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي ثَلَاثَةِ مَوَاطِنَ حَتَّى أُخْلَصَهُ مِنْ أَهْوَالِهَا إِذَا تَطَايَرْتَ الْكُتُبَ يَمِينًا وَ شِمَالًا وَ عِنْدَ الصَّرَاطِ وَ عِنْدَ الْمِيزَانِ» (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۱۹۵؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۸۵) هر کس مرا با دوری سرا و مقبره ام زیارت کند، روز قیامت در سه جایگاه او را در می یابم و از هول های رستاخیز می رهانم: آن گاه که نامه های اعمال از چپ و راست به انسان ها داده شود و به هنگام گذر از صراط و در برابر میزان.

الجِشِّي القَطِيفِي درباره شرافت قبر و گنبد امام رضا علیه السلام می سراید:

۱. فله الحمد حيثُ مَنْ عَلِينَا

بحلولٍ فِي سَاحَةِ الرِّضْوَانِ

۲. سَاحَةٌ شُرُفَتْ بِجَسْمِ ابْنِ مُوسَى

فحوت فيه محكم الفرقان

۳. روضةً أرى روضةً قد تدلت

ثمراتُ المنى بها للجاني

۴. هي القبةُ النورا التي حوت الهدى

وكنزُ علومِ الله مُذ حوتِ الرضا

۵. قبةٌ للرضا حوت كل فضل

إنما الفضل في الرضا محصورٌ

۶. واستمدت منها الكواكبُ نورا

مذ حوت من له بهاءٌ ونورٌ

۷. قبةٌ للأفلاك لم تُبق فخراً

فعليها رحي الوجود تدورٌ

(الجشّي القطيفي، ۲۰۰۳ م: ۳۱۳-۳۱۵)

۱. سپاس مخصوص اوست که با فرود آمدن در ساحت رضوان بر ما منت گذاشت؛ ۲. جایی که با پیکر پسر موسی شرافت یافت و قرآن محکم را در آن گردآورد؛ ۳. عجب بهشتی که میوه‌های آرزو در آن برای چیننده نزدیک شده است؛ ۴. آن گنبد نورانی‌ای است که از زمانی که رضا را در بر گرفته است هدایت و گنج دانش‌های خدا را در بر گرفته است؛ ۵. گنبد رضا همه فضایل را در خود جای داده است بخشش فقط در امام رضا علیه السلام محصور است؛ ۶. از وقتی که این گنبد کسی را که ارزش و نور دارد را در بر گرفت ستارگان از آن طلب نور کردند؛ ۷. گنبدی که هیچ فخری را برای افلاک باقی نگذاشت و آسیاب هستی بر آن می‌چرخد.

شاعر در این ابیات شرافت طوس را به خاطر دفن شدن امام رضا علیه السلام در آن سرزمین

می‌داند؛ زیرا آن حضرت فرقان محکم و فرزند پیامبر و سید الأکوان مایه هدایت و گنجینه علوم است و به عبارت دیگر همه فضایل را در بردارد. شاعر در بیت چهارم از صنعت تشبیه بهره برده است و بارگاه امام رضا (علیه السلام) را به باغی تشبیه می‌کند که تمام میوه‌ها را در خود دارد و چیننده هر میوه‌ای را آرزو کند در دسترس او است. در این بیت نیز استعاره مکنیه نیز به کار رفته است (ثمرات المنی) آرزو همچون باغی است که دارای میوه است. در بیت چهارم «النورا» در اصل «النوراء» بوده است که برای ضرورت شعری همزه آن حذف شده است. این بارگاه چنان نورانی است که ستارگان نیز از آن طلب نور می‌کنند و هیچ فخری برای دیگر افلاک باقی نگذاشته است و آسیاب وجود بر مدار آن می‌چرخد. در عبارت «رحی الوجود» تشبیه بلیغ است یعنی هستی همچون آسیابی است که می‌چرخد.

گاه شاعران دربارهٔ ازدحام زائران حرم امام رضا (علیه السلام) و مقایسه آن با حجاج خانه خدا شعر سروده‌اند. سید حسین بن سید محمد تقی طباطبائی مشهور به بحر العلوم (متولد ۱۳۴۷ ق) دربارهٔ ازدحام زائران قبر امام رضا (علیه السلام) و مقایسه آن با ازدحام حجاج خانه خدا چنین می‌سراید:

۱. فجَلَّتْ كَأَنِّي ببيتِ الإلهِ

و كعبته الجَدَّتْ الأعظمُ

۲. تجول الوری حوله مثلما

يجول بأشواطه المَحْرَمُ

۳. وتضرع أنفُسُهُم بالدعاءِ

إلى مصدرِ الخیرِ تسترحمُ

۴. سیول تدافع من مثلما

فهذی تمسّ وذی تهجمُ

۵. وفي مكة حجراً واحداً

يسابق بالشم إذ يزحم

۶. ولكن هنا في ضريح الإمام

م أحجاره كلها تلثم

(طباطبائی، ۱۹۷۷ م: ۱۳۷)

۱. طواف کردم گویی که من در خانه خدا هستم و کعبه‌اش همچون قبر بزرگ است؛
 ۲. مردم اطراف قبر او طواف می‌کنند همان‌طور که محرم اطراف خانه خدا طواف می‌کنند؛
 ۳. و به سوی منبع خیر دعا و طلب رحمت می‌کنند؛
 ۴. جمعیت زیاد مردم همچون سیل‌هایی است که یکدیگر را فشار می‌دهند عده‌ای ضریح را لمس می‌کنند و عده‌ای حمله می‌کنند و فشار و هجوم می‌آورند؛
 ۵. در مکه یک سنگ است که در هنگام شلوغی برای بوسیدن آن از یکدیگر پیشی می‌گیرند؛
 ۶. ولی این جا در ضریح امام رضا علیه السلام همه سنگ‌هایش بوسیده می‌شود.

شاعر ضمن مقایسه تعداد زائران خانه خدا با زائران حرم امام رضا علیه السلام، تعداد زیاد زائران امام را به سیل خروشان تشبیه می‌کند که جای جای حرم را فرا گرفته است. او در ادامه بیان می‌کند اگر در مکه فقط یک حجر الأسود است که حاجیان برای تبرک آن را استلام می‌کنند و می‌بوسند در حرم امام رضا علیه السلام زائران تمام سنگ‌های حرم آن حضرت را می‌بوسند و متبرک می‌شوند. در حدیثی از امام موسی کاظم علیه السلام روایت شده است: «مَنْ زَارَ قَبْرَ وَوَلَدِي عَلِيٍّ كَانَ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ كَسْبِعِينَ حَجَّةً مَبْرُورَةً.» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۵۵۰)؛ هرکس قبر فرزندم علی را زیارت کند نزد خدا ثواب هفتاد حج دارد.

پربسامدترین واژه‌های مربوط به پاداش زیارت در اشعار شاعران معاصر عرب

جوائز	الوفاد	نازحین	الزوار	رضاک	رضوان	شرفت	القبة النورا
علوم الله	سادة الاکوان	بهاء و نور	غریبا	الغفران	هنیئا	صفو عیش	الجنان
لطف الله	أجرا کبیرا	بیت الإله	ضریح	أفواجهم	تموج	سیول	نیل الرتب

۶. مرثیه‌ها

مرثیه ارتباطی تنگاتنگ با عواطف و تجربه‌های شاعر دارد. از عوامل مؤثر در توجه شاعران به رثا می‌توان به جوشش رثا از عمق قلب آدمی و صداقت و دوری از ریا و نداشتن انگیزه‌های مادی اشاره کرد. آن چه باعث تمایز مرثیه از دیگر فنون شعری شده، عاطفه و احساسی است که در سراسر آن موج می‌زند. «رثا در شعر عربی به بیان شرایط روحی، ابراز تحسّر و ناراحتی بر مرده، گریه بر فضایل و مناقب وی برای به تصویر کشیدن احساسات درونی او در برابر مرگ، اطلاق می‌شود» (انصاری، ۱۳۸۹: ۳۸). آن چه در مرثیه‌های رضوی شاعران دیده می‌شود عبارتند از: ذکر هجرت اجباری امام رضا (علیه السلام) و بیان خیانت‌های مأمون، شیوه شهادت و غربت آن حضرت.

۱-۶. هجرت اجباری امام رضا (علیه السلام) و خیانت‌های مأمون

مهم‌ترین انگیزه‌های مأمون از هجرت اجباری و ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) عبارتند از: فرونشاندن قیام‌های علویان، متهم کردن امام به ریاست‌طلبی، مشروعیت بخشیدن به خلافت خود از طریق امام، تحکیم خلافت خود و از سویی کم‌رنگ کردن شخصیت و محبوبیت امام رضا (علیه السلام)، جلب نظر ایرانیان، کنترل دقیق امام و جلب کردن عموم مردم به سوی نظام حکومتی (حر، ۱۳۸۳: ۱۰۶-۱۰۷). حال باتوجه به انگیزه‌هایی که بیان شد می‌توان گفت که الف: پذیرش ولایت‌عهدی مأمون از سوی امام رضا (علیه السلام) در شرایطی توأم با تهدید صورت گرفت؛ بنابراین امام به ناچار به ولایت‌عهدی مأمون تن در داد؛ ب: وجود امام در مقام یک شخصیتی علمی و معنوی برای مأمون خطرآفرین بود؛ از این رو باید

حرکت امام در جامعه کنترل می‌گشت؛ ج: جریان مطرح کردن ولایت عهدی امام رضا علیه السلام یکی از مهم‌ترین شگردهای مأمون بود تا بدین ترتیب از مشکلاتش رهایی یابد؛ د: مأمون به‌ظاهر امام را تکریم می‌کرد؛ اما بر آن بود تا پس از مدتی با تحقیر کردن آن حضرت، او را بی‌لیاقت جلوه دهد. باتوجه به آنچه ذکر شد، مأمون پس از مدتی دستور داد امام رضا علیه السلام را از مدینه به مرو منتقل کنند (همان: ۱۰۸). شاعران در مرثیه‌های خود به موضوع هجرت اجباری امام رضا علیه السلام و اهداف پلید مأمون از این هجرت و همچنین خیانت‌های مأمون اشاره کرده‌اند. الجِشِّي القَطِيفِي در این باره می‌سراید:

۱. یا راحلاً يطوى القفار مُكرهاً

نأى عن الأهل فأخلى الأربعا

۲. وعاد في طوسٍ غريباً نازحاً

عن حرم الله وجدّه معا

۳. قد حاول المأمون في ازعاجها

إطفاء نورٍ منه قد تشعشعا

۴. فلم يزل يرقب فيه فرصةً
ثرويشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

حتى حشاها بالسموم قطعاً

۵. وأدرك الخائن بالغددر المنى

في سمّه والمسلمين أفجعا

(الجِشِّي القَطِيفِي، ۲۰۰۳ م: ۳۱۹)

۱. ای مسافری که با اکراه و ناخوشی بیابان‌ها را می‌پیماید از خانواده دور شد و خانه‌ها را ترک کرد؛ ۲. غریبانه به توس درآمد و از خانه خدا و حرم جدش کوچ کرد؛ ۳. مأمون در

اذیت کردن او تلاش کرد تا نور درخشان او را خاموش کند؛ ۴. پس همواره منتظر فرصتی بود تا درونش را با سم تکه تکه کند؛ ۵. آن خائن با نیرنگ و از طریق سم دادن به او به آرزویش رسید و مسلمانان را داغدار کرد.

عبدالحسین الحویزی (متوفی ۱۳۷۷ ق) نیز دربارهٔ خیانت مأمون چنین می‌سراید:

۱. نصب الإمام ولیّ عهد بعده

ونفی خلافته لأهل الدین

۲. ما تلك إلا خدعة من رأیه

وخیانة منه لخير أمين

۳. ومن المدينة يوم اشخص شخصه

أبدی بطوس منه عهد خوون

۴. وغدا يفكر كيف يورده الردی

والأمر ممتنع عن التبیین

۵. بالسيف أم بالسم يقتل غيلة.

روح الوجود وعلة التكوین

(الحویزی، ۱۳۸۵ ق، ج ۲: ۱۴۴)

۱. امام را به عنوان ولی عهد بعد از خودش منصوب کرد و خلافتش را برای دینداران نفی کرد؛ ۲. این کار فقط نیرنگ او بود و خیانتی در حق بهترین امین بود؛ ۳. و روزی که از مدینه او را روانه طوس کرد خیانتش را آشکار کرد؛ ۴. فکر می‌کرد که چگونه او را بکشد درحالی‌که آشکار کردن این اقدام غیر ممکن بود؛ ۵. با شمشیر یا با سم و از طریق ترور روح وجود و سبب پیدایش را می‌کشد.

این شاعران در رثای خود با استفاده از کلماتی همچون (مکرهًا، قسرًا) به صراحت به هجرت اجباری امام رضا علیه السلام اشاره کرده‌اند؛ یعنی این که امام رضا علیه السلام از روی میل و اختیار از مدینه به سمت طوس هجرت نکرد. این شاعران در ضمن رثای خود به هجو مأمون نیز می‌پردازند و او را فردی خائن و ناپاک می‌شمارند و از خیانت او پرده برمی‌دارند (الخائن، الدعی، الغدر، الخدعة، الخيانة) همچنین از تلاش مرموزانه او برای به شهادت رساندن امام پرده برمی‌دارند (یرقب فرصة، إطفاء نور). حویزی با اشاره به این که ولی عهدی امام ظاهری بود به مکر مأمون اشاره می‌کند و می‌گوید: امام را به‌عنوان ولی عهد بعد از خودش منصوب کرد؛ ولی خلافتش را برای دینداران نفی کرد. در خصوص تحت فشار قرار گرفتن آن حضرت برای پذیرش ولایت عهدی آمده است: «چون امام رضا علیه السلام ولی عهد شد، شنیدم دست به آسمان برداشت و گفت: بار خدایا تو می‌دانی که من در فشارم و چاره‌ای ندارم از من مؤاخذه مکن چنان که از بنده ات و پیغمبرت یوسف برای ولایت مصر مؤاخذه نکردی که گرفتار آن شد» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۶۵۹). امام رضا علیه السلام در پاسخ به سؤال ابن عرفه که «چه چیز شما را مجبور به پذیرش ولایت عهدی مأمون کرد، پاسخ داد: همان چیزی که جدم امیر المؤمنین را واداشت که در شورای شش نفری شرکت کند» (حر، ۱۳۸۳: ۱۱۷).

مأمون روزی از امام رضا علیه السلام برای خواندن نماز عید دعوت کرد؛ ولی وقتی استقبال گسترده مردم را دید بسیار ناراحت شد و به نفوذ امام حسادت ورزید؛ به همین خاطر مانع نماز خواندن امام شد، شیخ احمد بن الشیخ صالح بن طمعان القدیحی القطیفی (متوفی ۱۳۱۵ ق) به این حادثه تاریخی اشاره می‌کند:

۱. ولا تهنؤا بعید إذ به خرجت

نفس الرضا من أذى المأمون ذی الکذب

۲. یصدّه عن صلاة العید فیہ علی

ما سنّه الله بعد الحث والطلب

۳. لکی یخجله بین الأنام یأبی الله

إلا ما ارتقاء عالی الرتب

(من علماء البحرین والقطیف، ۱۴۱۲ ق: ۲۹۶)

۱. به عیدی خوشحال نشوید هنگامی که رضا در آن از اذیت مأمون دروغگو خارج شد؛ ۲. بعد از تشویق و درخواستی که از او داشت مانع او می شود تا نماز عید را بخواند آن نمازی که خداوند آن را واجب کرده است؛ ۳. تا آبروی او را در میان مردم ببرد ولی خداوند خواسته است که رتبه او را بالا ببرد.

مأمون پس از این که امام رضا (علیه السلام) را مجبور به پذیرفتن ولایت عهدی خود کرد، درصدد برآمد تا با ترفندی، مردم حضور امام در دستگاه خلافت و دخالت ایشان در امور جاری را ببینند؛ از این رو از حضرت خواست که نماز عید را اقامه کند؛ اما امام به شروط خود مبنی بر دخالت نکردن در شئون حکومت اشاره کرد و از پذیرش آن خودداری کرد؛ ولی با اصرار پیوسته مأمون، امام گفتند من آن گونه که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امیر المؤمنین (علیه السلام) برای نماز عید بیرون می رفتند، بیرون خواهیم رفت. مأمون نیز این شرط را پذیرفت در صبح آن روز، مردم برای دیدار امام بر سر راه ها و بالای بام ها نشستند و زنان و کودکان نیز همگی بیرون آمده و چشم به راه آن حضرت بودند. امام پای برهنه در حالی که زیر جامه خود را تا نصف ساق پا بالا زده بود تکبیرگویان بیرون آمد و مردم نیز با او تکبیر گفتند و چنان صداها را به گریه بلند کردند که شهر مرو به لرزه درآمد. مأمون متوجه استقبال گسترده مردم از آن حضرت شد؛ به همین خاطر با ممانعت کردن از برگزاری نماز عید توسط امام سعی کرد به جایگاه امام ضربه بزند (مفید، ۱۳۵۱، ج ۲: ۲۵۶-۲۵۷)؛ ولی خدای متعال در جه او را بالا برد. شاعر ضمن اشاره به این واقعیت، به صفت دروغگو بودن مأمون (ذی الکذب) نیز اشاره کرده است.

شیخ جعفر هلالی (متوفی ۱۳۸۴ ق) نیز در رثای خود به ذم و سرزنش مأمون می پردازد و می سراید:

۱. أبا الجواد وقد بليت بمحنة

ما كان غيرك عندها يتصبر

۲. واجهتها ولأنت تعلم أنّها

غدر لطاغية الزمان يدبر

۳. أبدى لك المأمون منه سياسة

إذ راح يظهر عكس ما هو يظهر

۴. حيث ارتضاك ولى عهد خلافة

زعمًا بأنك شخصها والأجدر

۵. وبأنه متشيع فى فعله

هذا وأصبح للولاء يصور

۶. فسياسة المأمون فى منهاجها

لم تختلف وهى السبيل المفكر

۷. وسياسة ملعونة وافى بها

ففساه يهدأ وضعها المتوتر

۸. أترى الذى لأخيه وابن أبيه قد

أودى سيحتضن الرضا ويؤمر

۹. حتّى إذا ما حققت أغراضه

أمسى لقتل أبى جواد يدبر

پروژه: سوره علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱۰. فاغتناله بالسّمِّ واتضح الذی

ما قد أراد وبانّ منه المضمّر

(الخفاف، ۱۴۳۱ ق: ۴-۷۳)

۱. ای ابا جواد گرفتار رنجی شده‌ای که غیر از تو نمی‌تواند برآن صبر کند؛ ۲. با رنجی روبه‌رو شده‌ای که مطمئناً تو می‌دانی که آن رنج نیرنگی از سوی طاغوت زمانه است که اداره می‌شود؛ ۳. مأمون سیاست بدی را برای تو آشکار کرد زیرا عکس آنچه را آشکار می‌کند برای تو آشکار کرد؛ ۴. هنگامی که تو را به پذیرش خلافت عهدی راضی کرد به این گمان که تو شایسته آن هستی؛ ۵. او در این اقدامش خود را به ظاهر شیعه تو قرار داد و اظهار دوستی کرد؛ ۶. سیاست مأمون در روش تفاوتی نداشت و این همان سیاست پیشینیان است؛ ۷. سیاست ملعونانه‌ای که آن را انجام داد به این امید که وضعیت پریشان خود را آرام کند؛ ۸. آیا تو معتقد هستی کسی که برادر و پسر پدرش را کشت رضا را در آغوش گیرد و او را به حکومت برساند؟!؛ ۹. هنگامی که اهدافش محقق شد به فکر کشتن ابا جواد افتاد؛ ۱۰. او را با سم ترور کرد و اینچنین خواسته او آشکار شد و آنچه را در درون پنهان کرده بود روشن شد.

شاعر در این ابیات با اشاره به تلاش دشمنان برای خاموش کردن نور امام رضا علیه السلام و دور کردن ایشان از حرم پیامبر صلی الله علیه و آله در مدینه به رنج و مصیبت امام علیه السلام اشاره می‌کند و در ادامه به شخصیت پلید مأمون می‌پردازد و او را شخص سرکش زمانه (طاغیة الزمان) و دارای سیاستی دوگانه، ریاکار و تظاهر به شیعه بودن می‌داند؛ همچنین شاعر با برملا کردن سیاست ملعونانه مأمون که تلاش می‌کند با به شهادت رساندن امام وضعیت متزلزل خود را نجات دهد به خائن بودن مأمون اشاره می‌کند و این سؤال را مطرح می‌کند که آیا کسی که به برادر خودش رحم نکرد به امام رضا علیه السلام رحم می‌کند؟ و او را به حکومت می‌رساند؟ به همین خاطر با مسموم کردن ایشان اهداف پلیدش را آشکار کرد.

پربسامدترین واژه‌های مربوط به هجرت اجباری امام رضا علیه السلام و خیانت مأمون در اشعار شاعران معاصر عرب

راحلاً	یطوی	القفاز	مُكرها	غریباً نازحاً	نأی	ازعاجه	إطفاء نور
قسرا	الدعی	جَهرا	الخائن	بالغدر	یرقُبُ	خدعة	خیانة
خوون	غیلة	ملحد	أثم الید	لحاه الله	محنة	ذی الكذب	أذی المأمون
یصدّه	یخجله	العداة	عنوة	بلیت	اغتاله	طاغیة الزمان	سیاسة ملعونة

۶-۲. غربت و دوری از وطن

یکی دیگر موضوعاتی که شاعران معاصر عرب در اشعار رضوی خود به آن پرداخته‌اند موضوع غربت و دوری امام رضا علیه السلام از سرزمین اجدادی آن حضرت است:

قُتِلَتْ بَسْمٌ فِی دِیَارِ مُضِیْعَةٍ

غریباً ولم یندبک وُلْدٌ وإخوانٌ

(الخامنئی، ۱۴۱۲ ق: ۴۷)

با سم در سرزمینی دور و غریب کشته شدی و هیچ فرزندی و برادری برایت سوگواری نکرد. واژه‌های «مضیعة و غریباً» بر غربت امام دلالت دارد؛ به همین خاطر از فرزندان و خویشان آن حضرت در هنگام شهادتش کسی حضور نداشتند تا در مصیبت او سوگواری کنند.

۱. یا غریباً بأرض طوسٍ ترامت

بک أیدی النوی عن الأوطان

۲. أتیتک من بُعدٍ وطرفٌ بصیرتی

لکم ناظرٌ لا یستمال إلى الغضِّ

۳. أتیئتک من بعد لأشهد مشهداً

به تهبط الأملاك بالأمر للأرض

(الجشی القطیفی، ۲۰۰۳ م: ۳۱۳-۳۱۴)

۱. ای غریب توس که دستان جدایی تو را از وطن دور کرد؛ ۲. از راه دور به سوی تو آمده‌ام و چشمانم همواره نظاره‌گر تو است و چشم فرو نمی‌بندم؛ ۳. از راه دور به سوی تو آمده‌ام تا شاهد مشهدی باشم که فرشتگان به خاطر او دستور فرود آمدن به زمین را دارند.

شاعر در ادامه می‌سراید:

۱. فَرَّقَ الدهرُ شملهم بعد جمع

فی رُبی یثرب بکلّ مکان

۲. أین طوسٍ من یثرب إذ ترامت

بابن موسی النوی عن الأوطان

۳. وعادَ فی طوسٍ غریباً نازحاً

عن حرم الله وجده معاً

(همان: ۱۹-۳۱۵)

۱. روزگار جمع آنان را بعد از جمع بودن آنان در مدینه پراکنده کرد؛ ۲. توس کجا و مدینه کجا هنگامی که پسر موسی را از سرزمین‌های [پدیری] دور کرد؛ ۳. غریبانه به توس درآمد و از خانه خدا و حرم جدش کوچ کرد.

الخامنئی در شعر خود با استفاده از واژه‌هایی همچون «غریب، بعد، ترامت، النوی، این، نازح» به غریب بودن امام رضا علیه السلام و دوری او از وطن جدش و این که هیچ فرزند و برادری

بر او نگریست، اشاره می‌کند؛ القطفی نیز ضمن اشاره به غربت امام رضا علیه السلام و دوری او از مدینه به رفت و آمد فرشتگان به حرم آن حضرت با وجود غربت آن می‌پردازد. در این زمینه از امام رضا علیه السلام روایت شده است: «إِنَّ بِخِرَاسَانَ لَبُقْعَةً يَأْتِي عَلَيْهَا زَمَانٌ تَصِيرُ مُخْتَلَفَ الْمَلَائِكَةِ فَلَإِيزَالَ فَوْجٍ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَفَوْجٍ يَصْعَدُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۴: ۵۶۷) در خراسان مکانی است که زمانی می‌آید که محل رفت و آمد فرشتگان می‌شود و همواره گروهی از آسمان فرود می‌آیند و گروهی بالا می‌روند.

پربسامدترین واژه‌های مربوط به غربت و دوری از وطن در اشعار شاعران معاصر عرب

دیارِ مُضْبِعَةٍ	غریباً	ترامت	النوی	بُعْدِ	فُرْقَى	بِثْرَبِ	طوسِ
أَيْنَ	نَازِحًا	حرم الله	بعيدٌ	نائي	شملهم	مشهدًا	

۶-۳. شیوه شهادت امام رضا علیه السلام

شاعران رضوی در بیان شیوه شهادت امام رضا علیه السلام به جزئیات شهادت آن حضرت اشاره می‌کنند. آنچه شاعران در زمینه شیوه شهادت امام رضا علیه السلام سروده‌اند موضوعاتی از قبیل شیوه شهادت آن حضرت به وسیله انگور یا انار مسموم، درد جانگاز آن حضرت در لحظه شهادت است. در ترسیم صحنه شهادت آن حضرت، شاعران اغلب تعابیر و تصاویری صریح به کار برده‌اند؛ تعابیری که با حزن و اندوه درآمیخته شده است. مفهوم شهادت در قاموس لغت شاعران رضوی با هاله‌ای از تقدس همراه است و این امر ریشه در سرچشمه قرآنی این اشعار دارد؛ زیرا از نگاه اسلام و قرآن مرگ در راه خدا یک ارزش تلقی شده و شهدا دارای مقامات عالی معنوی هستند.

۱. تَفَتَّتِ الْأَكْبَادُ مِنْكَ وَبُضِعَتْ

وفى وجهك الوضاح للسمّ ألوانُ

۲. تَخَطُّ بِرَجْلِكَ التَّرَابَ وَتَلْتَوِي

كَأَنَّكَ سَلِيمٌ وَالْحِشَامُ مَنْكَ حِرَانُ

(الخامنئی، ۱۴۱۴ ق: ۴۷)

۱. جگرها به خاطر تو تکه تکه شد و رنگ چهره درخشان تو بر اثر این سم دگرگون شد؛ ۲. از درد با پاهایت در خاک خطوطی رسم می کنی و به خود می پیچی گویی که تو مارگزیده ای هستی و درونت از شدت تشنگی می سوزد.

شاعر در این ابیات برای بیان لحظه شهادت امام رضا علیه السلام از صنعت تشبیه استفاده می کند و چنین به تصویر می کشد که امام از شدت مسمومیت سم همچون انسان مارگزیده ای پاهای خود را بر روی زمین می کشید و درونش و جگرش از شدت سوزناکی این سم می سوزد و تکه تکه می شود. آنچه در شعر شاعر رضوی نمود دارد تعبیر حسی و ذوقی از شهادت امام رضا علیه السلام است، شاعر به بیان جزئیات شهادت آن حضرت می پردازد تا به رنج و اندوه ایشان و ظلم مأمون اشاره کند.

عبد الحسین شکر (متوفی ۱۲۸۵ ق) درباره مسموم کردن امام رضا علیه السلام با انگور و انار چنین می سراید:

۱. یَوْمٌ بِهِ اضْحَى الرَّضَا مُتَجَرِّعًا

سُمًّا بِكَأْسِ عِدَاوَةٍ وَضَعُونَ

۲. جَعَلُوهُ فِي عَنَبٍ وَرَمَانٍ لَكِي

يَخْفِي عَلَى عَلَامِ كُلِّ مَصُونٍ

(البلادی البحرانی، ۱۴۲۴ ق: ۳۳۹)

۱. روزی که رضا جام زهر دشمنی و کینه ها را جرعه جرعه نوشید؛ ۲. سم را در انگور و انار قرار دادند تا بر دانای هر پنهانی، مخفی ماند.

درباره چگونگی شهادت امام رضا علیه السلام بیشتر مورخان معتقدند که مأمون به ایشان زهر خورانیده است. صاحب کتاب مقاتل الطالبیین در این باره می‌نویسد: «حضرت رضا علیه السلام انگور را دوست می‌داشت؛ برای مسموم ساختن ایشان انگوری را گرفتند و در بیخ دانه‌های آن سوزن‌های زهرآلود زدند و چند روز آن سوزن‌ها به همان حال بود. آن گاه آن را بیرون آوردند و انگورها را به نزد ایشان بردند و آن حضرت از همان انگورها خورد و سبب قتل شهادت وی گردید و گفته‌اند این نوع زهر خوراندن ماهرانه‌ترین نوع آن است» (اصفهانی، بی‌تا: ۵۲۸).

الجِشَى القَطِيفِي بِه مَسْمُومُ كَرْدنِ اِمَامِ رِضَا علیه السلام وَ تَظَاهِرُ دِشْمَانِ دَر تَشْيِيعِ اِيشَانِ اِشَارَه مِي كَنْد:

۱. قِضَى الرِّضَا نَائِبًا بِالسَّمِّ فِى عَنِيبٍ

ظَلَمًا فَضَجَّتْ لَه الْأَمْلَاكُ وَالرُّسُلُ

۲. اللَّهُ أَكْبَرُ سُلْطَانُ الْعَوَالِمِ فِى

طُوسٍ جِنَازَتَه أَعْدَاؤُه حَمَلُوا

۳. إِنْ شَيْعَتَه فَفِى إِدْرَاكِ مَنِيتِهَا

بِقَتْلِهِ قَدْ عَلَاهَا الْبِئْسُ وَالْجَذْلُ

(الجِشَى القَطِيفِي، ۲۰۰۳ م: ۳۲۰)

۱. رضا غریب و دور از وطن با سم در انگور درگذشت. فرشتگان و پیامبران برای او ناله کردند؛ ۲. خدا بزرگ است سلطان جهانیان در طوس است و دشمنانش جنازه او را حمل کردند؛ ۳. هر چند او را تشییع کردند؛ ولی در دستیابی به آرزویشان در کشتن او شاد بودند. در ابیات متعددی شاعران به مسموم کردن امام رضا علیه السلام اشاره کرده‌اند، گاه بیان می‌کنند که مأمون آن حضرت را به وسیله انار مسموم کرد و به شهادت رساند و گاه

می‌گویند که به‌وسیله انگور او را مسموم کرد و به شهادت رساند. مأمون از این شیوه استفاده کرد تا آن حضرت را فریب دهد. القطفی ضمن اشاره به غربت امام رضا علیه السلام و گریه فرشتگان و پیامبران بر آن حضرت بیان می‌کند که هر چند جنازه او را دشمنانش تشییع کردند؛ ولی در دل خوشحال بودند؛ زیرا به آرزوی خود یعنی شهادت امام علیه السلام رسیده بودند. صاحب مقاتل الطالبیین نیز در این باره می‌نویسد: مأمون بعد از به شهادت رساندن امام در اقدامی ظاهرسازانه و ریاکارانه بی‌تابی زیادی از خود نشان داد در تشییع جنازه آن حضرت شرکت کرد (اصفهانی، بی‌تا: ۵۲۹). آنچه در این جا مطرح می‌شود این است که همان‌طور که البلادی البحرانی، امام رضا علیه السلام را دانای هر نهانی می‌داند (علام کُلِّ مَصُونٍ) چگونه این سم بر حضرت مخفی ماند و متوجه آن نشد؟! القطفی با نگاهی شاعرانه به آن پاسخ می‌دهد و می‌گوید سم دادن به امام رضا علیه السلام مخفیانه بود؛ ولی از آن جا که امام، نور الهی را دیده بود به سم توجهی نداشت:

۱. فأذاقوه منقَع السَّمِّ سَرًّا

إذ دنت منه رحلةً للجنان

۲. أَو لَمْ تَدْرِ بِالذِّى لَكَ أَخْفَى

مِن دَعَا فِ السَّمُومِ أَحْبَبْتَ جَانِي

۳. أَحْشَيْتِ الْعَدُوَّ إِذْ لَا مَعِين

وَأَحْشَيْتِكَ أَنْ تَدُلَّ لِشَانِي

۴. أَمْ تَجَلَّى مَجْدُ الْإِلَهِ تَعَالَى

لَكَ فِ طُورِ سَاحَةِ الرِّضْوَانِ

۵. وَمَحَامِدُهُ الْحَقَائِقُ لِمَا

أَنْ تَجَلَّى بِنُورِهِ الشَّعْشَعَانِ

۶. وجرى نافذ المشيئة شوقاً

للقاء الحبيب عن إذعان

(الجشى القطيفى، ۲۰۰۳ م: ۳۱۷)

۱. سم کشنده را مخفیانه به او چشانند، هنگامی که رفتن به بهشت به او نزدیک شد
 سم را پنهانی به او چشانند؛ ۲. آیا متوجه نشدی که خبیث‌ترین جنایتکار سم کشنده
 را برای تو مخفی کرد؟؛ ۳. آیا هنگامی که هیچ یآوری نیست از دشمن ترسیدی؟ من
 بعید می‌دانم که تو در برابر کسی که تو را دشمن می‌داند تسلیم شوی؛ ۴. یا بزرگی
 خدا برای تو در ساحت رضوان نمایان شد؛ ۵. بزرگی او حقایق را از بین برد هنگامی که
 با نور درخشانش نمایان شد؛ ۶. آن کسی که هر چه اراده کند انجام می‌دهد با شوق و
 خاضعانه به دیدار دوست (خدا) شتافت.

در این ابیات شاعر چند سؤال را مطرح می‌کند: آیا امام از خیانت مأمون در مسموم
 کردن او آگاه نبود؟ آیا امام چون یآوری نداشت تسلیم مکر مأمون شد؟ خود شاعر در
 ادامه پاسخ می‌دهد که امام از آن جا که نور عظمت حق را دیده بود این نور الهی دیگر
 حقایق را از بین برد و امام متوجه آن سم نشد و مشتاقانه به سوی دیدار با خدای متعال
 شتافت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

۶-۳-۱. استفاده از عناصر طبیعی در رثاء

سخن گفتن از اندوه عناصر طبیعی در مصیبت شهادت امام رضا (علیه السلام)، پدیده‌ای فراگیر در
 میان شاعران رضوی است.

۱. فیافقیداً ففده أبکی شجاً

عین الهدی والکائنات أجمعا

۲. لا غرَوا إن دَجَتِ الأَكوانُ إذ حُجِبَتِ

شمسُ الشمسِ وهل يلفي له بَدَلُ

۳. فلتَغِبْ أنجمُ الهدايةِ لَمَّا

كَسَفَتِ شمسَه صرُوفُ الزمانِ

(الجِشَى القَطِيفِي، ۲۰۰۳ م: ۳۱۸-۳۲۰)

۱. ای ازدست رفته‌ای که چشم هدایت و کائنات همگی برایت گریستند؛ ۲. شگفت نیست که هنگامی که خورشید خورشیدها پنهان شد جهان در تاریکی فرورفت و سیاه‌پوش شد و آیا جایگزینی برای آن یافت می‌شود؟؛ ۳. ستارگان هدایت باید غروب کنند هنگامی که سختی‌ها و حوادث روزگار خورشید وجود او را به کسوف برد.

شاعر در این ابیات برای این که عظمت مصیبت شهادت امام رضا (علیه السلام) را به تصویر بکشد از عناصر طبیعی همچون عین الهدی، کائنات، اکوان، أنجم الهداية، صرُوف الزمان بهره می‌گیرد و به زیبایی بیان می‌کند که در شهادت آن حضرت، کائنات گریستند و هستی در تاریکی فرورفت و در این مصیبت باید ستارگان هدایت پنهان شوند.

فأضحت له الأَكوانُ سوَدًا كأنَّما شَکاهَ عَلمُ انسانی ومطالعات فرهنگی

تَجَلِبِبُ فِی قِطْعٍ مِنَ اللَّیْلِ أَسْوَدُ

(ابن الشیخ آل ماجد، ۲۰۰۲ م: ۲۹۱)

جهانیان سیاه‌پوش شدند گویی که تکه‌ای از شب سیاه را پوشیده‌اند.

شاعر در این جا «الأَكوان» را به انسانی تشبیه کرده است که در مرگ عزیزش لباس سیاه به تن کرده است و «رنگ سیاه نمایانگر مرزهای مطلق است که در پشت آن‌ها زندگی متوقف می‌شود.» (لوچر، ۱۳۶۹: ۹۷). در حقیقت هستی و جهان در مصیبت شهادت امام رضا (علیه السلام) سیاه‌پوش شد آنچنان غم‌اندوه جهان را فرا گرفت که گویی لباس سیاهی

همچون شب تاریک را بر تن کرده است و گویی این جهان برایش تمام شده است.

پربسامدترین واژه‌های مربوط به شهادت امام رضا علیه السلام در اشعار شاعران معاصر عرب

تَقَتَّتِ	الأكبأ	بُضَعَت	السَّم	تلتوی	الحران	سليم	قَطَع
أحشا	كأسِ عداوة	ضغون	عَنب	رمان	ظلمًا	ضجّت	جنازته
أخبث	جانی	تَجَلَّى	أبکی	الكائنات	دَجِت	الأكوان	فلتغوب
سودًا	أنجم الهداية	تجلبب	أذاقوه	الأملاك	الرُّسُل		

۷. نتیجه‌گیری

با بررسی اشعار رضوی شاعران معاصر عرب می‌توان نتیجه گرفت که مهم‌ترین درون‌مایه‌های شاعران این دوره به دو دسته مدایح و مرثیه‌ها تقسیم می‌شود؛ مدایح این شاعران از نوع مدایح صادقانه و برخلاف دیگر شاعران به دور از نسیب و غزل است. شاعران در مدایح خود به موضوعاتی همچون بررسی شخصیت معنوی امام رضا علیه السلام، توسل و ثواب زیارت امام رضا علیه السلام می‌پردازند. شاعران در توسلات خود از امام رضا علیه السلام شفای بیماران، آمرزش گناهان، رهایی از آتش جهنم، تعجیل در ظهور امام زمان علیه السلام را درخواست می‌کنند. در زمینه زیارت قبر امام رضا علیه السلام شاعران این دوره زیارت قبر آن حضرت را ذخیره‌ای برای آخرت و سبب ورود به بهشت و غفران و رضوان الهی می‌دانند؛ همچنین در این قسمت به مقایسه زائران قبر امام رضا علیه السلام و حجاج خانه خدا می‌پردازند. از نگاه شاعران، امام رضا علیه السلام از چنان مقامی برخوردار است که عقل از درک آن عاجز است. امام رضا علیه السلام را مظهر ذات حق تعالی می‌دانند و از نگاه آنان، آن حضرت گنجینه اسرار، حجت و برهان الهی، باب الله و سرور کائنات است؛ همچنین تقوی و هدایت و بخشش و نیکی و اجداد پاک از مهم‌ترین خصال معنوی آن حضرت است. در مدایح شاعران از پرداختن به توصیفات ظاهری امام رضا علیه السلام اجتناب کرده‌اند. شاعران رضوی در مرثیه‌های خود درباره شهادت امام رضا علیه السلام به شیوه شهادت و مسموم کردن آن حضرت، درد جانگاز آن حضرت در هنگام شهادت، غربت او شعر سروده‌اند؛ همچنین به موضوع هجرت اجباری

امام رضا علیه السلام و سیاست خبیثانه مأمون و تلاش او برای خاموش کردن نور هدایت امام و بیان برخی حوادث تاریخی می‌پردازند؛ از ویژگی‌های مهم اشعار رضوی اقتباس از آیات قرآن کریم و روایات است. شاعران معاصر عرب برای بیان اغراض خود از عناصر طبیعی همچون دریاها، ستاره‌ها، خورشید، فرقدان، کوه خرد، مار به زیبایی کمک می‌گیرند.

منابع و مآخذ

- آل عصفور، الشيخ احمد بن الشيخ خلف. (۲۰۰۷م). *طموح النفس*. جمع و تحقیق محمود طراد. ط ۱. قم: منشورات دار التفسیر.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا*. انتشارات جهان.
- _____ . (۱۳۶۲). *الأمالی*. انتشارات کتابخانه اسلامی.
- ابن حبان، ابو حاتم محمد. (۱۳۹۳ق). *الثقات*. حیدرآباد هند: مؤسسه الکتب الثقافیة.
- ابن الشیخ آل ماجد، الملاح حسن. (۲۰۰۲م). *دیوان دیک العرش*. تحقیق سالم عبد الله النویدی. المنامة: مکتبه فخرآوی.
- الأحسانی، احمد بن زین الدین. (۲۰۰۳م). *دیوان الشیخ الأوحاد الأحسانی*. تحقیق و تعلیق راضی ناصر السلیمان. بیروت: مؤسسه البلاغ.
- اصفهانی، ابوالفرح. (بی تا). *مقاتل الطالبیین*. ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: نشر صدوق.
- امین عاملی، سید محسن. (۱۳۰۴ق). *أعیان الشیعة*. بیروت: دار التعارف.
- انصاری، نرگس. (۱۳۸۹). *عاشورا در آئینه شعر معاصر*. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
- البلاذی البحرانی، حسین علی. (۱۴۲۴ق). *ریاض المدح والثناء*. ط ۳. بغداد: انتشارات المکتبه الحیدریة.
- الحشّی القطیفی، علی بن حسن. (۲۰۰۳م). *دیوان العلامة الحشّی*. بیروت: مؤسسه الهدایة.
- چناری، علی اکبر؛ احمدی، پریسا. (۱۳۹۴). (سیمای امام رضا علیه السلام در آینه شعر دعبل خزاعی و نظیری نیشابوری). *کاوش نامه ادبیات تطبیقی*. سال پنجم. ش ۲۰. صص: ۱-۱۷.
- حر، سید حسین. (۱۳۸۳). *امام رضا علیه السلام و ایران*. قم: دفتر نشر معارف.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل البیت.
- _____ (بی تا). *أمل الآمل فی علماء جبل عامل*. تحقیق احمد حسینی اشکوری. بغداد: مکتبه الأندلس.
- حسینی، سید علی. (۱۳۸۶). (فرهنگ و ارزش فضیلت و پاداش زیارت امام رضا علیه السلام). *مجله فرهنگ جهاد*. ش ۵۰. صص: ۲-۴۹.
- الحلی، السید حیدر. (۲۰۱۱م). *دیوان السید حیدر الحلی*. تحقیق الدكتور مُصّر سلیمان الحلی. بیروت: شركة الأعلمی للمطبوعات.
- الحویزی، عبد الحسین. (۱۳۸۵ق). *دیوان الحویزی*. تحقیق حمید مجید هدّو. نجف: مطبعة النجف الأشرف.
- الخاقانی، علی. (۱۴۰۸ق). *شعراء الغری*. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- الخامنّی، عبد الصمد بن محمد باقر. (۱۴۱۴ق). *مقتطفات من دیوان أديب العلماء الشيخ عبد الصمد بن محمد باقر الخامنّی*. إعداد و تقدیم جعفر السبحانی. قم: مؤسسه الإمام الصادق.
- الخفّاف، اسماعیل الحاج عبدالرحیم. (۱۴۳۱ق). *الإمام الكاظم و ذراریه*. تحقیق حمید مجید هدّو. العتبة الكاظمیة المقدّسة.
- رزمجو، حسین. (۱۳۷۴). *انواع ادبی*. تهران: آستان قدس.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۳). *شعربی دروغ شعربی نقاب*. چاپ چهارم. تهران: جاویدان.
- سبحانی، جعفر. (بی تا). *اصول عقاید اسلامی و نگاه‌های به زندگانی پیشوایان معصوم علیهم السلام*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.

- شاهرخی شهرکی، فرنگیس؛ بیگزاده، خلیل؛ صادقی، اسماعیل. (۱۳۹۶). «خوانش رابطه بینامتنی شعر رضوی معاصر و قرآن». فصلنامه فرهنگ رضوی. سال پنجم. ش ۱۸. صص: ۱۱۷-۱۴۴.
- شعیری، تاج‌الدین. (۱۳۶۳). جامع‌الأخبار. قم: انتشارات رضی.
- الطباطبایی، سید حسین بن محمد تقی. (۱۹۷۷ م). زورق‌الخیال. بیروت: دارالزهراء للطباعة والنشر.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵). تهنید الأحكام. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- فراهدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). کتاب‌العین. ط ۲. مؤسسه دارالهجرة.
- فضل‌الله، محمدجواد. (۱۳۷۷). تحلیلی از زندگانی امام رضا (علیه‌السلام). ترجمه سید محمد صادق عارف. مشهد: آستان قدس رضوی.
- فلاح، ابراهیم. (۱۳۹۰). «سیمای امام رضا (علیه‌السلام) در اشعار شعرای شیعی معاصرش». مجله دانشنامه. دوره ۴. ش ۷۹. صص: ۸۲-۷۱.
- الکاظمی، الشیخ جابر. (۱۳۸۴ ق). دیوان‌الشیخ جابر الکاظمی. تحقیق الشیخ محمد حسن آل یاسین. بغداد: منشورات المكتبة العلمية.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- لوجر، ماکس. (۱۳۶۹). روانشناسی و رنگها. مترجم: منیر و روانی پور. ج ۲. تهران: آفرینش.
- مفید، محمد بن محمد نعمان. (۱۴۱۳ ق). کتاب‌المزار. قم: کنگره شیخ مفید.
- _____ (۱۳۵۱). الإرشاد. ترجمه محمد باقر ساعدی خراسانی. تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۹). توسل: توحید یا شرک؟. قم: انتشارات امام علی (علیه‌السلام).
- من علماء البحرین و القطیف. (۱۴۱۲ ق). مجموعه وفيات الأئمة (علیهم‌السلام). قم: منشورات شریف الرضی.
- الوائلی، احمد. (۲۰۰۷ م). دیوان‌الوائلی. شرح و تدقیق سمیر شیخ الأرض. بیروت: مؤسسة البلاغ.
- یلمه‌ها، احمدرضا؛ ولی محمدآبادی، مهدیه. (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی مباحث رضوی در شعر عربی و فارسی از ابتدا تا پایان قرن دهم». کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی. سال پنجم. ش ۲۰. صص: ۱۰۳-۱۲۱.

پرتال جامع علوم انسانی
مطالعات فلسفی